

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.6.26>

KULTURA PRAWNA I ŚWIADOMOŚĆ PRAWNA WSPÓŁCZESNEGO SPOŁECZEŃSTWA UKRAIŃSKIEGO

Ivan Diachyshyn

wykładowca Katedry Prawa i Administracji Publicznej
Instytucji szkolnictwa wyższego „Uniwersytet Króla Daniela” (Iwano-Frankiwsk, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0003-3644-1469
ivandiachyshyn@ukr.net

Adnotacja. Celem artykułu jest zbadanie współczesnych teoretycznych i prawnych cech kultury prawnej i świadomości prawnej społeczeństwa ukraińskiego oraz uzasadnienie ich roli w procesie kształtowania się państwa narodowego. Artykuł poświęcono badaniu aktualnych zagadnień aktualnego stanu kultury prawnej i świadomości prawnej społeczeństwa ukraińskiego. Określono i uzasadniono szczególną rolę kultury prawnej w kształtowaniu świadomości prawnej obywateli, a także kształtowaniu Ukrainy jako demokratycznego państwa prawnego. Charakterystyka świadomości prawnej społeczeństwa transformacyjnego odzwierciedla, jak w zwierciadle, kształtowanie się i rozwój kultury prawnej w Ukrainie, co jest w pełni zgodne z charakterystyką procesu kształtowania się i rozwoju państwowości narodowej oraz systemu prawnego.

Słowa kluczowe: kultura prawna, świadomość prawna, moralność, prawo, sprawiedliwość, wartości prawne.

LEGAL CULTURE AND LEGAL AWARENESS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Ivan Dyachishyn

Lecturer at the Department of Law and Public Administration
IHE "King Danylo University" (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-3644-1469
ivandiachyshyn@ukr.net

Abstract. The purpose of the article is to study modern theoretical and legal features of legal culture and legal awareness of Ukrainian society and to justify their role in the process of national state formation. The article is devoted to the study of topical issues of the current state of legal culture and legal consciousness of Ukrainian society. The special role of legal culture in the formation of legal awareness of citizens, as well as the formation of Ukraine as a democratic legal state, is defined and substantiated. The characteristics of legal awareness in the transformational society reflect, as in a mirror, the formation and development of legal culture in Ukraine, which is fully consistent with the characteristics of the process of formation and development of national statehood and the legal system.

Key words: legal culture, legal awareness, morality, law, justice, legal values.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОСВІДОМІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Іван Дячишин

викладач кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила» (Івано-Франківськ, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-3644-1469
ivandiachyshyn@ukr.net

Анотація. Метою статті є дослідження сучасних теоретико-правових особливостей правової культури та правосвідомості українського суспільства та обґрунтування їх ролі в процесі національного державотворення. Стаття присвячена дослідженню актуальних питань сучасного стану правової культури та правової свідомості українського суспільства. Визначено та обґрунтовано особливу роль правової культури у формуванні правосвідомості громадян, а також становлення України як демократичної правової держави. Характеристика правосвідомості у трансформаційному суспільстві відображає, як у дзеркалі, становлення та розвиток правової культури в Україні, який повністю узгоджується з характеристикою процесу становлення та розвитку національної державності і правової системи.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, мораль, право, справедливість, правові цінності.

Постановка проблеми. Сьогодні дослідження правової культури зводиться як до правосвідомості громадян суспільства, так і визначається як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечується верховенством права у суспільному житті,

правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності.

Аналіз досліджень і публікацій. Науково-теоретичною та методологічною основою проведення даного дослідження стали основні праці Л. Авраменко, П. Біленчука, С. Сливки, О. Білоскурської, Р. Гринюка, Г. Кельзена, С. Котковця, Л. Макаренка, О. Проць, Г. Радбрух, О. Скакун, М. Костицького, Б. Чміля, І. Яковюк та інших.

Метою статті є дослідження сучасних теоретико-правових особливостей правової культури та правосвідомості українського суспільства та обґрунтування їх ролі в процесі національного державотворення.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняні науковці М.В. Костицький і Б.Ф. Чміль розкривають сучасні філософсько-правові погляди на проблему дослідження правової культури. Дослідники аналізують філософсько-правові аспекти, які становлять теоретико-методологічну основу правової культури, показують право як феномен культури, акцентують увагу на його гуманістичній природі. Правова культура розглядається ними, як феномен, що "...поєднує соціальні ідеали і практику, моральні та правові цінності з практично корисною діяльністю щодо втілення в життя вимог законності". Згадані дослідники акцентують увагу на тому, що правова культура тісно пов'язана із загальною культурою народу, ґрунтується на її основних засадах і відображає рівень її розвитку. Тому "...завдання розвитку правової культури, – стверджують автори, – і є завданням запровадження в законодавство, у практику застосування закону всього того, що характеризує право як величезну соціальну цінність, явище загальнолюдської культури" (Костицький, Чміль, 2000: 281).

Правову культуру як "невід'ємну частину загальної культури, що становить систему правових цінностей..." (форм, норм, приписів та інститутів), розуміння і настанов, які відображають у правовій формі стан свободи і соціальних цінностей людства, суспільства, особи розглядає і О. Скакун. Науковець зосереджує увагу на динаміці правових культур, їх взаємозбагаченні. Показником такого прогресу є інститут прав людини, закріплений у міжнародних актах, а універсалізм прав людини – надбання правової культури людства (Скакун, 2006: 685).

Як різновид загальної культури розглядає правову культуру Л. Авраменко. На її думку, правова культура складається з духовних і матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності і не мають власної предметності. Творець, носій і реалізатор правової культури – особа. Правова культура – це спосіб діяльності і, в цьому розумінні, вона постає як спосіб мислення, норми і стандартиповедінки, включає лише те, що є прогресивним, соціально корисним і цінним (Авраменко, 2004: 162).

Становлення національної свідомості та правової культури в Україні, як відзначає О. Білоскурська, відбувалося в умовах, що сприяли формуванню правового нігілізму серед населення. Конституція України, на жаль, не стала для багатьох громадян та посадових осіб соціальною цінністю, яку треба сприймати як елемент правової культури, що сформувалася та змінюється під впливом як позитивних, так і негативних політичних факторів. Повага до закону, до цінностей, передбачених Конституцією, повага до здійснення волі народу є запорукою побудови правової, демократичної держави, забезпечення стабільності конституційного ладу та чіткого правопорядку, формування громадянського суспільства і, звичайно, є передумовою належного виконання Основного Закону держави. Значущість названої проблематики посилюється також у зв'язку з необхідністю створення механізму, дієвість якого буде спрямована на формування високої конституційної культури та виконання обов'язку додержуватися Конституції та законів України як одного з основних чинників стабілізації суспільних відносин в Україні (Білоскурська, 2010: 28).

Цілком слушно зазначає Р. Гринюк, що проголошені сьогодні цілі побудови в Україні правової держави тісно пов'язані не лише з процесом внесення змін до законодавчої системи, прийняттям цілої низки важливих законів, наведенням і підтриманням правопорядку, налагодженням діяльності правоохоронної системи тощо, а й із процесом формування в Україні громадянського суспільства, яке характеризувалося б високим рівнем правової і політичної активності, а також високою правовою культурою, в якій превалювали б цінності верховенства права, свободи, справедливості, поваги до права. Водночас перехід від теорії правової держави до її практичної реалізації передбачає створення належних соціально-економічних та політичних умов, оскільки формування вільної особистості, громадянина як свідомого носія прав і обов'язків завжди відбувається на певному соціально-економічному та політичному ґрунті (Гринюк, 2006: 399).

Правова культура характеризується створенням, утвердженням, зберіганням і трансляцією правових цінностей. Фактично правова культура – це система всіх позитивних проявів функціонуючої правової дійсності, яка концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Людству загалом і кожному народу зокрема потрібна морально ціннісна, правова система координат. Пронизуючи суспільне буття і свідомість, правові цінності є джерелом, «контрольними еталонами» мотивації вчинків людей. Охоплюючи всі сфери суспільного життя, система цінностей і принципів, що їй відповідають, засновується на історичному досвіді людства.

Досягнення якісного стану юридичної охорони та захисту прав людини, як вказує І. Яковюк, є ще одним важливим показником високого рівня правової культури. Йдеться не лише про конституційне проголошення людини найвищою соціальною цінністю, а, передусім, реальне забезпечення цього конституційного положення; про демократичне, гуманістичне, справедливе законодавство, яке відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини; існування ефективних національних правових механізмів і процедур захисту прав та свобод; реальну можливість звернутися до міжнародних правових інституцій, якщо громадянин вважає, що державні органи порушили його права і він не зміг за допомогою усіх передбачених законодавством засобів їх захистити.

Правова культура, відзначає автор, обумовлена також рівнем правової свідомості громадян і посадових осіб. Правосвідомість супроводжує право впродовж усього існування державно-організованого суспільства. Категорія «правосвідомість» слугує для відображення особливого виміру правової дійсності, ставлення людей до права, правової поведінки, правової діяльності держави. Проте вона не тільки відображає правову дійсність, що склалася за конкретно-історичних умов, а й впливає на функціонування та розвиток правової системи. Правосвідомість є активним елементом системи правового регулювання суспільних відносин – право не може здійснювати свій регулятивний вплив інакше як через людей, безпосередньо впливаючи на їхню свідомість (Яковюк, 2008: 48–49).

На думку О. Проць, у правовій культурі суспільства особливу вагу мають не інституційні, а ціннісні елементи, що втілюються у правовій свідомості, а точніше – у правовому менталітеті, який являє собою її глибинну основу. Менталітет є надзвичайно складним соціокультурним феноменом, який доволі активно й ґрунтовно досліджується у філософії, культурології, соціології, психології, теорії та філософії права.

Конструктивний процес вироблення прогресивної інноваційної системи правових цінностей, норм і принципів має випереджати процес руйнування віджилих традиційних цінностей. Реальністю будь-якого суспільства є кореляція правосвідомості, правової культури осіб, котрі не задіяні у правовому процесі, і юристів-професіоналів, що приймають рішення юридичного характеру (Скаун, 2008: 612–616).

Характеристика правосвідомості у трансформаційному суспільстві відображає, як у дзеркалі, становлення та розвиток правової культури в Україні, який повністю узгоджується з характеристикою процесу становлення та розвитку національної державності і правової системи. Тобто, якщо процес становлення національної правової системи та української державності становить об'єктивну передумову розвитку національної правової культури, то ця характеристика правосвідомості віддзеркалює розвиток правової культури з боку суб'єктивного відбиття останнього у свідомості людей.

Локальні відмінності регіонів країни накладають відбиток на менталітет жителів, але тут може йтися про специфіку, незважаючи на яку правовий менталітет суспільства постає цілісним, єдиним феноменом, що є наслідком єдності матеріальної і духовної культури, історичних умов формування етносу (Проць, 2017: 231). Тому, вважає О. Проць, зовнішні привнесення в національну правову культуру будь-яких елементів, що не узгоджуються з національним правовим менталітетом, можуть спричинити негативні наслідки: внутрішні суперечності, загрозу для системності правової культури, її дисфункції тощо. Тому в умовах впливу глобалізації на національну правову культуру для її захисту від проникнення деструктивних елементів необхідно виділити чинники, що дають змогу зберегти її самобутність. Правовий менталітет сам виступає трансформуючим чинником і правової культури, і правової системи, зрештою, і суспільного життя загалом, бо його імпульси йдуть із глибини історії та сягають майбутнього. Одним зі шляхів розвитку національної правової культури і підвищення її «стійкості» є реконструкція позитивних рис правового менталітету.

Категорії «національна правова система» та «національна правова культура», стверджує С. Котковець, не можна розглядати як тотожні. Правова система відображає стан цілісності комплексу юридичних явищ, а правова культура – ціннісно-якісний аспект правової реальності, індивідуальність тієї чи іншої правової системи (Котковець, 2007: 57–61).

На думку Л. Макаренко, визначення поняття «національна правова культура» методологічно правильно здійснювати у межах родо-видового відношення з поняттям «правова культура». Слід погодитись із цією дослідницею у тому, що правова культура – це система створених діяльністю суб'єктів права духовних цінностей, що функціонує як форма (спосіб) здійснення прогресивного правового розвитку людини, людства та суспільних умов їх життєдіяльності (Макаренко, 2010: 320).

Ще один аспект співвідношення права та моралі впливає на формування правової поведінки особи. Адже право проголошує, закріплює, гарантує права і свободи, без яких особа не може виявити себе. Особистість наділена певними правами й обов'язками, а її становище закріплено в суспільстві (Венгеров, 2004: 66). Визначаючи обсяг правового статусу особи, держава визнає її суб'єктом чинного або майбутнього права (Блауберг, Садовский, Юдин, 1978: 18-19).

Головна причина того, чому громадяни не сприймають права як цінність, – це їх переконаність у невинному обмеженні свободи. Проте в державно-організованому суспільстві обмеження свободи і є справжньою свободою. Відсутність встановленої межі пізнаної необхідності веде до стану «війни всіх проти всіх», наслідки чого є негативними і для людини, і для свободи. Тому таку руйнівну свободу важливо обмежити, але обмеження ці мають бути загальнообов'язковими і формальними. Загальним і рівним масштабом свободи виступає право. Тільки там, де панує право і закон, можлива справжня свобода.

Цей процес взаємопроникнення, сприяє прогресу як моральних, так і правових відносин: право поглиблює укорінення моралі у суспільстві, а мораль підносить авторитет права як соціального регулятора суспільних відносин. Об'єктивна зумовленість взаємодії права і моралі визначається тим, що право втілює і реалізує моральні вимоги суспільства: справедливість, гуманізм тощо, а мораль засуджує злочин, бо неправна поведінка є аморальною. Та в реальності все значно складніше. Наявність певної конфліктної ситуації не свідчить про те, що право і мораль випрацюють спільний варіант її розв'язання. Наприклад, право може засуджувати різні форми аморальної поведінки, а може утримуватися від переслідування цілої низки аморальних явищ (крім того, існують правові норми, які не потребують морального наповнення і обґрунтування). Певна індиферентність права стосовно моралі можлива, адже існують такі сфери людської діяльності, де законодавець свідомо утримується від підтримки моральних норм, оскільки механізм правосуддя

позбавлений гнучкості для вирішення конкретних проблем. До цього ж втручання у цю сферу може призвести до ще більшого соціального зла, ніж його запобігання за допомогою чинних законів. Таким чином, право частково визнає право людини на аморальні вчинки, якщо лише вона не виходить за межі визначеної законом свободи. Однак право не повинно схилити людини до аморальності, оскільки саме воно прокреслює нормативну межу, своєрідну демаркаційну лінію, яка відокремлює свободу від сваволі, належне від неприпустимого, конструктивне від деструктивного. Мораль встановлює мірило для оцінки, а право їх розмежує. Зневага до моралі – руйнація мірила. Тому правові норми повинні спрямовувати активність людини в русло гармонізації суспільного співіснування і блокувати ту активність, яка несе в собі деструктивний заряд. Особливо важливою є енергія права, коли моральні норми виявляються «знекровленими» і людина готова переступити небезпечну межу. Ця здатність права криється у його превентивній ролі. Таким чином, зникає будь-який дуалізм між сприйняттям права і моралі, оскільки в зоні їх спільного перебування простежується формування «ексклюзивної» аксіосфери, яка виявляється у ефективності збереження основних засад суспільного життя.

Згідно з концепцією Т. Парсона, система права, як система соціальної дії, повинна виконувати функцію «утримання зразка». Сутність її у збереженні від руйнації найважливіших нормативно-ціннісних принципів належного, ідеали, якого формує мораль. Здатність права виконувати це завдання є умовою його дієздатності (Бачинин, 1999: 120). Так, право обмежує свободу людини, але ці обмеження не тотальні. Воно залишає певний простір (зону) для свободи вибору особистості між добром і злом, але тільки до певної межі. Саме відчуття межі (як почуття міри) унеможлиблюють виникнення беззаконня і всюдозволеності, що призводять до суспільного занепаду.

Взаємодія права і моралі відбувається також в процесі правозастосування. Так, норми права нерідко містять поняття, з моральним оцінюванням яких пов'язані певні юридичні наслідки, як-от «образа особистої гідності», «недобросовісна конкуренція», «низькі мотиви» і т.п. (оціночні поняття). Крім того, моральний чинник є важливим, а іноді й вирішальним, під час притягнення особи до відповідальності за деякі правопорушення, мотив та мета яких становлять їх обов'язкові або додаткові ознаки і впливають на кваліфікацію, а також при вирішенні судом питань про позбавлення батьківських прав, призначення покарання тощо.

У свою чергу вплив права на мораль виявляється в тому, що право виступає умовою реалізації моральної свободи людини в суспільстві та встановлює межі цієї свободи. У зв'язку з цим одним з найскладніших питань є питання про те, які моральні вимоги повинні забезпечуватись нормами права, а які – ні. Інакше кажучи, чи може держава визначати, що слід вважати морально прийнятним? Так, прихильники юридичного моралізму (напр., П. Девлін) вважають, що право може бути використано для зміцнення суспільної моралі, коли це стосується інтересів суспільства в цілому, позаяк якщо члени суспільства не будуть розділяти фундаментальні моральні цінності, воно розпадеться. Прикладами такого «морального виховання» громадян є законодавча заборона гомосексуалізму, проституції, порнографії, абортів, які до 1950-х років практично у всьому світі вважались злочинами і тягнули за собою кримінальну відповідальність. При цьому представники юридичного моралізму не заперечують моральну свободу індивіда взагалі, а лише обмежують її у випадку загрози цілісності суспільства. У свою чергу правовий лібералізм наполягає на тому, що будь-яка «моральна поліція» знищує самобутність людей як рушій прогресу і таким чином призводить до застою та загибелі, а тому право повинно забезпечувати максимально можливу свободу морального вибору. Так, Дж. С. Мілль стверджує, що обмеження особистої свободи людини можливе лише задля попередження спричинення шкоди іншій людині; власна ж аморальність не може бути достатньою підставою для законодавчого втручання, за винятком тих випадків, коли вона призводить до невиконання обов'язків, наприклад, несплати боргів (Міл, 2001: 127–128). У наш час дебати щодо прийнятності «моральної поліції» тривають, а проблема законодавчого регулювання сфери моралі знаходить у кожному суспільстві різне вирішення.

Хоча фактично право і мораль завжди виявляються тісно пов'язаними, однак питання про те, чи є цей зв'язок необхідним, залишається дискусійним і вирішується в залежності від типу уявлень про природу права (праворозуміння). Так, представники правового позитивізму заперечують існування необхідного зв'язку між правом і мораллю, тоді як прихильники теорії природного права (юснатуралізму, непозитивізму) наполягають на необхідності такого зв'язку. Прикладом першого підходу є «чисте вчення про право» Г. Кельзена – концепція, відповідно до якої право не тільки може, а й повинно бути незалежним від інших нормативних систем (мораль, політика, релігія) (Кельзен, 2004: 81–83). Прикладом протилежної точки зору є «формула Радбруха» – підхід Г. Радбруха, згідно з яким закон, що суперечить фундаментальному вимогам справедливості, не може вважатись правом. Приміром, нацистські закони, які навіть не прагнули до справедливості, свідомо заперечують формальну рівність як її основу та нехтуючи людською гідністю, відповідно до цього підходу, були не просто поганим правом, а не були правом взагалі (Радбрух, 2004: 83–94). Реакцією на досвід несправедливості у ХХ ст. стало домінування непозитивізму і тези щодо необхідності зв'язку права і моралі. Однак наразі дискусія з цього питання триває, і обидва підходи залишаються актуальними.

Цілком погоджуємося з точкою зору П. Біленчука та С. Сливки, які визначають мораль як сферу моральних цінностей, що визнаються індивідами, їхніми колективними об'єднаннями, суспільствами. Вона забезпечує спільне життя людей, затверджуючи початок справедливості, гуманізму, терпимості, тобто, усього того, що сприяє соціалізації людського співіснування. Мораль припускає ціннісне відношення людини не тільки до інших, але і до себе, почуття власної гідності, самоповаги, усвідомлення себе як особистості. Вищим законом і вищим судом для особистості є власна совість, що по праву вважається найглибшим

вираженням моральної сутності людини.

Право і мораль являють собою визначену міру волі індивіда. Взаємозв'язок їх при цьому виражається у тому, що право як міра волі має потребу в моральному самообмеженні особистості, а мораль – у низці юридичних обмежень в ім'я суспільної моральності. «Моральний занепад породжує сваволя замість права. У свою чергу, несумісна з мораллю сваволя – у власне юридичній сфері, а, здійснювана у суспільному масштабі, вона у кращому випадку дозволяє говорити про виживання моралі за рахунок тільки особистих відносин» (Біленчук, Сливка, 1999: 56).

Висновки. Таким чином, визначальними факторами розвитку національної правової культури є, з одного боку, держава як суб'єкт права, а з другого – суспільство, організоване державою у межах відповідного правопорядку. Тому, наявний стан і процес розвитку національної правової культури, її вплив на правову систему та її правові інститути, на розвиток правокультурності членів суспільства, а також вплив на інші правові культури в процесі взаємодії з ними залежить від фундаментального відношення «суспільство – держава» у кожний конкретний історичний період. Від характеру вказаного відношення залежить політика і політична культура, правова політика держави і юридична техніка, законність і правопорядок у ній, стан правової освіти населення, його правокультурність і, зрештою, стан і тенденції розвитку української національної правової культури.

Список використаних джерел:

1. Авраменко Л.В. Теорія держави і права. Харків: СПД ФО Вапнярчук, 2004. 287 с.
2. Бачинин В.А. Философия права и преступления. Х.: Фолио, 1999. 607 с.
3. Біленчук П.Д., Сливка С.С. Правова деонтологія. Київ. 1999. 153 с.
4. Білоскурська О.В. Правосвідомість та правова культура, як невід'ємні складові конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 525. Правознавство. С. 28–32.
5. Блауберг И.В., Садовский В.Н., Юдин В.Т. Философский принцип системности и системный подход. *Вопросы философии*. 1978. № 8. С. 18-19.
6. Венгеров А.Б. Теория государства и права. М.: Омега-Л, 2004. 608 с.
7. Гринюк Р.Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2006. 445 с.
8. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ. Юніверс, 2004. 496 с.
9. Костицький М.В., Чміль Б.Ф. Філософія права. К.: Юрінком Інтер, 2000. 334 с.
10. Котковец С.П. Теоретико-методологические аспекты соотношения категорий «национальная правовая система» и «национальная правовая культура». *Философия права*. 2007. № 5. С. 57–61.
11. Макаренко Л.О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київ, 2019. 451 с.
12. Міл Д.С. Про свободу: Есе / пер. з англ. К: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
13. Проць О. Збереження самобутності національної правової культури в умовах євроінтеграції та глобалізації. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 229–233
14. Радбрух Г. Законне неправо та надзаконне право. *Проблеми філософії права*. 2004. Том II. С. 83–94.
15. Скакун О. Правосвідомість у правовій системі України: еволюційні особливості, професійний і регіональний виміри. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Харків: Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. 639 с.
16. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підруч. Харків: Еспада, 2006. 776 с
17. Яковюк І. Правова культура і її вплив на розвиток правової системи. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 43–56.

References:

1. Avramenko, L.V. (2004). *Teoriia derzhavy i prava* [Theory of the state and law]. Kharkiv: SPD FO Vapniarchuk. 287 p. [in Ukrainian].
2. Bachinin, V.A. (1999). *Filosofija prava i prestuplenija* [Philosophy of law and crime]. H.: Folio, 607 p. [in Russian].
3. Bilenchuk, P.D., Slyvka S.S. (1999). *Pravova deontolohiia* [Legal deontology]. Kyiv. 153 p. [in Ukrainian].
4. Biloskurska, O.V. (2010). *Pravosvidomist ta pravova kultura, yak nevidiemni skladovi konstytutsiinoho oboviazku doderzhuvatysia Konstytutsii Ukrainy ta zakoniv Ukrainy* [Legal awareness and legal culture as integral components of the constitutional obligation to comply with the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*. 2010. Vyp. 525. pp. 28–32. [in Ukrainian].
5. Blauberger, I.V., Sadovskij V.N., Judin V.T. (1978). *Filosofskij princip sistemnosti i sistemnyj podhod* [Philosophical principle of system and system approach]. *Voprosy filosofii*. № 8. pp. 18-19. [in Russian].
6. Vengerov, A.B. (2004). *Teoriya gosudarstva i prava* [Theory of the state and law]. M.: Omega-L. 608 p. [in Russian].
7. Hryniuk, R.F. (2006). *Teoretychna model pravovoi derzhavy i problemy yii realizatsii v suchasnykh umovakh* [The theoretical model of the legal state and the problems of its implementation in modern conditions]: dys. d-ra yuryd. nauk: 12.00.01 / Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia». Ostroh. 445 p. [in Ukrainian].
8. Kelzen, H. (2004). *Chyste pravoznavstvo* [Pure jurisprudence] / per. z nim. O. Mokrovolskoho. Kyiv. Yunivers. 496 p. [in Ukrainian].

9. Kostytskiy, M.V., Chmil, B.F. (2000). *Filosofia prava* [Philosophy of law]. K.: Yurinkom Inter. 334 p. [in Ukrainian].
10. Kotkovec, S.P. (2007). Teoretiko-metodologicheskie aspekty sootnosheniya kategoriy «nacional'naja pravovaja sistema» i «nacional'naja pravovaja kul'tura» [Theoretical and methodological aspects of the relationship between the categories "national legal system" and "national legal culture"]. *Filosofija prava*. № 5. pp. 57–61. [in Russian].
11. Makarenko, L.O. (2019). Teoretyko-metodolohichni aspekty piznannya ta formuvannya pravovoi kultury [Theoretical and methodological aspects of knowledge and formation of legal culture]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora yurydychnykh nauk za spetsialnistiu 12.00.01 Instytut derzhavy i prava imeni V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, Kyiv, 2019. 451 p. [in Ukrainian].
12. Mil, D.S. (2001). Pro svobodu: Ese [About freedom: Essay] / per. z anhl. K: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy». 463 p. [in Ukrainian].
13. Prots, O. (2017). Zberezhennia samobutnosti natsionalnoi pravovoi kultury v umovakh yevrointehratsii ta hlobalizatsii [Preservation of the identity of the national legal culture in the conditions of European integration and globalization]. *Pidpriumnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 12. pp. 229–233. [in Ukrainian].
14. Radbrukh, G. (2004). Zakonne nepravo ta nadzakonne pravo [Legal wrongdoing and supralegal law]. *Problemy filosofii prava*. Tom II. pp. 83–94. [in Ukrainian].
15. Skakun, O. (2008). Pravosvidomist u pravovii systemi Ukrainy: evoliutsiini osoblyvosti, profesiinyi i rehionalnyi vymiry [Legal awareness in the legal system of Ukraine: evolutionary features, professional and regional dimensions]. *Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy: u 5 t.* Kharkiv: Pravo. T. 1: Metodolohichni ta istoryko-teoretychni problemy formuvannya i rozvytku pravovoi systemy Ukrainy. 639 p. [in Ukrainian].
16. Skakun, O.F. (2006). Teoriia derzhavy i prava (Entsyklopedychnyi kurs) [Theory of the state and law (Encyclopedic course)]: pidruch. Kharkiv : Espada. 776 p. [in Ukrainian].
17. Iakoviuk, I. (2008). Pravova kultura i yii vplyv na rozvytok pravovoi systemy [Legal culture and its influence on the development of the legal system]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. № 1 (52). pp. 43–56. [in Ukrainian].